

Smisao patrijarhalnog porodičnog kontinuuma u Crnoj Gori

Vidak Vujačić

Porodica je predstavljala osnovu patrijarhalnog društva u Crnoj Gori. Ukoliko je crnogorsko patrijarhalno društvo imalo izraženiji i naglašeniji rodovsko-bratstvenički karakter, u njemu je porodica bila manje izražena kao individualno zasebna ustanova, odnosno bila je izraženija ukoliko je crnogorsko patrijarhalno društvo imala manje izražen rodovsko-bratstvenički karakter. U patrijarhalnom značenju, i brak i porodica su bili autentičan izraz bratstveničke strukture i organizacije. Tek u zrelijem dobu patrijarhalnog društva porodično i bračno stanje će jednim svojim dijelom biti izvan bratstveničke strukture i organizacije.

Istorijski posmatrano, razvitak porodice u Crnoj Gori pokazuje da je ona imala veoma izražene patrijarhalne porodične stilove, a po čemu ih je čak i zadržala do današnjih dana. Naravno, bližom i serioznijom analizom moglo bi se govoriti i o divergentnim regionalnim porodičnim stilovima, utoliko prije što su evidentne činjenice da su u porodičnim odnosima svakog plemenskog ili šireg regionalnog područja bili (a ponegdje se još uvijek zadržali) najraznovrsniji uticaji istoka i zapada, uticaji njihove kulture i porodične strukture i organizacije.

Nema sumnje da je crnogorska patrijarhalna porodična organizacija bila pod uticajem raznih kultura. Osim toga su na crnogorsku patrijarhalnu strukturu i organizaciju djelovala tri snažna faktora, odnosno vjerska sistema: *pravoslavni, katolički i muslimanski*. Svi su ovi faktori tako reći bili konstituenti patrijarhalne porodične strukture i organizacije.

U burnoj istoriji crnogorskih bratstava i plemena, ispunjenoj neprekidnom borbom za slobodu i samostalnost, crnogorska patrijarhalna porodica je doživljavala postepene transformacije i evolucije, izazvane spoljnim i unutrašnjim elementima, ali je u nečemu ostala patrijarhalna čak i do naših dana.

Suština crnogorske patrijarhalne porodice se sastojala u potčinjenosti žene, nerazriješivosti braka i principu monogamije. Muž je gospodar, glava porodice, ali je dužan da svoju ženu i svoju djecu brani i štiti svim raspolo-

živim sredstvima, te da ih hrani. Osnovni ženin zadatak je bio da rađa djecu, prvenstveno sinove (»sreću«), i da se stara o njihovom uzgoju, vaspitanju i obrazovanju. Dakako da upoznavanje sa principima crnogorske »klasične« patrijarhalne porodice predstavlja most koji nam pruža mogućnost da sagledamo njeno trajanje i punovažnost, njene tokove i oblike u višoj fazi razvoja crnogorskoga društva.

Literatura o crnogorskoj patrijarhalnoj porodici je veoma oskudna i nepotpuna za jedno značajnije tumačenje i razumijevanje osnovnih karakteristika porodice. Cjelovitije i sistematskije izračunavanje crnogorske patrijarhalne porodice vezano je uz ime Bogišića, a u današnje vrijeme uglavnom uz pojedine sociološke institute i individualna istraživanja i ispitivanja. Međutim, ova savremena istraživanja su tek na samom početku, te svakako neće još dugo biti završena. To je jedan od osnovnih razloga što je, i pored najbolje želje istraživača, nemoguće izbjeći izvjesnu proizvoljnost i improvizaciju, intelektualističke ekskurzije i logičke rekonstrukcije materijala iz naše prošlosti koji se odnose na porodicu, njezinu strukturu i organizaciju. Dakako već i po tome naše pretenzije nijesu tolike i takvoga karaktera da možemo da se upuštamo u iznošenje svih mogućih oblika i sadržaja koji se vezuju za crnogorsku porodicu; to bi za sada bilo naprosto neizvodljivo. Stoga je samo po sebi razumljivo da ne možemo ulaziti u analizu kompleksnih dinamizama svih mogućih porodičnih varijeteta, raznih regionalnih ili plemenskih tipova porodične strukture i organizacije. S obzirom na ovu veoma složenu i heterogenu problematiku, ovdje ćemo istaknuti samo jedan *opšti tip* patrijarhalne porodične strukture i organizacije, apstrahujući pri tom njegove mnogobrojne konkretne oblike i sadržaje. Isto tako, radi jednostavnosti izlaganja i interpretiranja dostupnog materijala, grupisaćemo razne porodične varijetete u jedan jedinstven patrijarhalni porodični tip, kako bismo eksplicirali osnovni patrijarhalni tip, tj. *patrijarhalnu ili autoritativnu porodicu*. U tom će smislu ovdje biti govora o *osnovnim oblicima i sadržajima* klasične crnogorske patrijarhalne porodice, tj. pokazaćemo što je to zadruga (consortium), inokosna kuća (patria potestas), što patrijarhalna porodična funkcija, nasljedni i imovinski odnosi, itd.

SUŠTINA KLASIČNE PATRIJARHALNE PORODICE

(1) *Zadruga* je stara patrijarhalna institucija. Njezine oblike imamo u izrazito stočarskim, planinskim oblastima. Zadruga se javlja kao društvena ustanova, privredna, rodovska, moralna i vjerska zajednica, odnosno kao osnovna jedinica bratstva.

Zadruga, ili zadružna kuća, nazivala se raznim terminima, na primjer »bogata kuća«, »velika kuća«, »dobra kuća«, »jaka kuća«, »snažna kuća«, »društvo«, »hiža«, »kućna družina«, »familija«, »famelja«, »velika famelja«, »porodica«, »velika porodica«, »skupština« (porodična), »glasovita kuća«, »glavarska kuća«, pa čak i kao »bratstvo«. Inače termin *zadruga* je potpuno nov termin, a uveo ga je Karadžić.¹ Ono što se u Crnoj Gori (i u Hercegovini) zvalo zadruga, odnosno zadružna kuća, u Malesiji (Sjevernoj Albaniji) se zvalo »šum rob nji štapi«, što će reći »dosta čeljadi«, »puna kuća«.

¹ Karadžić, St. V.: *Srpski rječnik*, Beograd, Državna štamparija, 1896. (Pod »Zadruga«)

Oko problema suštine naše kućne zadruge, u našoj i u stranoj literaturi (nauci) se vodila veoma živa diskusija. U pojmovnom smislu *kućna zadruga* se višeznačno uzimala, razumijevala i interpretirala. Smatralo se da je zadruga naprosto »produkat« jugoslavenskih naroda, da je čisto jugoslavenska društvena ustanova.² Ovoj su školi pripadali mnogi naši istaknuti naučni radnici, između ostalih Rački, Bogišić i Jovanović.³ Međutim, kod nekih drugih pisaca se kućna zadruga uzimala kao opšte čovječanska društvena ustanova, tj. kao »prelazni stepen« u razvitku zemljišnog posjeda od zajedničkog ka privatnom, i to ne samo kod jugoslovenskih i slovenskih, već i ostalih naroda.⁴

Konkretnija određenja pojma kućne zadruge dovodila su još više do različitih interpretacija. Na primer, po Pajskoru je kućna zadruga u Južnih Slovena nastala pod uticajem »financijsko-poreske politike feudalne vlasti«.⁵ Skoro identično gledište u nas je zastupao Strohal, pravni pisac koji je dao niz značajnih studija iz običajnog prava, istorije hrvatskog prava, pa čak i filozofije prava.⁶ Cvijić je npr. smatrao da su privredno-geografski momenti bili odlučujući za nastanak i održavanje kućne zadruge u jugoslavenskih naroda.⁷ Kućnu zadrugu je slično tumačio i Popović,⁸ a pomno ju je proučavao i stranac Sicard.⁹

Kućna zadruga u Južnih Slovena se izučavala i s drugih aspekata. Vukosavljević je dao značajnu »sociološku dimenziju« problema kućne zadruge.¹⁰ Problemom kućne zadruge bavili su se i pojedini pravници, npr. Perić, Ilić, Tomović.¹¹ Dakako, da o pojmu kućne zadruge imamo niz vrijednih tumačenja i u naših savremenih istoričara i sociologa.

S obzirom na specifičnost našega posla — teme, pojam »kućna zadruga« uzećemo u jednom posebnom značenju, tim prije što kućnu zadrugu u Crnoj Gori tretiramo (a) kao patrijarhalnu instituciju, (b) kao rodovsku zajednicu, (c) kao aktivnog činioca patrijarhalnog života, (d) kao elemenat bratstveničke strukture i organizacije, (e) kao patrijarhalnu instituciju iz koje izvire precedencije muškaraca.

Raspravljanje oko problema suštine kućne zadruge ovdje nas najviše obavezuje na respektibilan odnos prema autorima. Nama, međutim, ostaje drugi problem: da odredimo atribucije kućne zadruge, te da o kućnoj zadruzi sudimo na osnovi položaja žene u njoj.

Kućna zadruga je bila svijet za sebe, mikrokozmos u malome. U njoj je život bio zasnovan na vijekovima izgrađenim običajima i navikama. Život »jedne zadruge je bio sav isprepleten raznim kultovima i običajima . . . Tu se očuvala narodna pesma i priča, razvile narodne umotvorine i društveni i

² Hube: *Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven*, Poznanj, 1836; Utješinović: *Die Hauskommunion der Sudslaven*, Wien, 1859.

⁴ Radosavljević, M.: *Evolucija srpske zadruge*, Beograd, 1886; Laveley, E.: *De la propriété et des formes primitives*, Paris, 1874.

³ Rački, F.: »Hrvatska prije XII vijeka«, *Rad*, JAZU 1881, knj. 56, i 57.; Bogišić, V.: *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*, Beograd, 1884; te *Pravni članci i rasprave*, I, Beograd, 1927; Jovanović, A.: *Istorijski razvitak srpske zadruge*, Beograd, 1886.

⁵ Pajsker, J.: *Die Altslawische Zupa*, Weimar, 1897.

⁶ Strohal, I.: »O uzrocima pojavi zadruge«, *Mjesečnik Pravničkog društva*, XXIX, Zagreb, 1903; te *Zadruge kod Južnih Slovena*, GZM, XXI, 1909.

⁷ Cvijić, J.: *Balkansko poluostrvo i jugoslovenske zemlje*, I, II, Beograd, 1922, 1931.

⁸ Popović, V.: *Zadruga — Istorijska rasprava*, Sarajevo, 1921, (GZM, XXXIII, Sarajevo, 1922).

⁹ Sicard, E.: *La zadruga Sud—slave dans l'évolution du groupe domestique*, Paris, 1943; *Problèmes familiaux chez les Slaves du Sud*, Paris, 1947; *La zadruga dans les litterature Serbe (1850—1912)*, Paris, 1943.

¹⁰ Vukosavljević, S.: *Istorija seljačkoga pitanja*, 1, »Organizacija seljačke zemljišne svojine«, Beograd, SAN, 1953.

¹¹ Perić, Ž.: *Porodično zadrugo pravo u Crnoj Gori*, Branič, 1925; Ilić, A.: *Sistem prava u kućnoj zadruzi u Crnoj Gori*, Beograd, 1936; Tomović, B.: *Nasljedno običajno pravo u Crnoj Gori*, Beograd, 1926.

politički ideali našeg patrijarhalnog društva i očuvala narodna svest i državna tradicija kad su propale naše srednjevjekovne države.¹²

Kao rodovska zajednica, zadruga se obično sastojala od tri naraštaja: djedova, sinova i unuka. Po kazivanju Rovinskog, najveće porodice postojale su u crnogorskim »graničnim«, tzv. hercegovačkim plemenima, i to najviše u Pivi, Drobnjaku, Banjanima i Oputnim Rudinama.¹³ No, velikih je porodica bilo i u drugim krajevima, odnosno plemenima Crne Gore.¹⁴ Dakako, za crnogorsko patrijarhalno društvo nije bilo karakteristično postojanje zadruga (kao što je to bio slučaj, recimo, u Srbiji, Sjevernoj Albaniji (Malesiji). U tom smislu, oblici združivanja poznati pod imenom »zadružna kuća« ne mogu se u potpunosti identifikovati sa mnogoljudnim klasičnim zadrugama u drugih jugoslovenskih naroda, i to iz dva razloga: prvo, one se nijesu mogle formirati kao klasične zbog ekonomske nerazvijenosti i nedovoljne pravne sigurnosti takvoga porodičnog uređenja, a drugo, agrarni su odnosi u Crnoj Gori već odavnina bili fundirani i na privatnoj osnovi.¹⁵ Nema sumnje da su svi ti oblici zadružne aktivnosti, u smislu međusobnog ispomaganja i zajedničke brige o članovima zajednice po krvnom srodstvu, suštinski potpadali pod dejstvo i moć bratstva kao cjeline.

Zemljišni posjed zadruga je bio zajednički, pa se tako ona javljala kao vlasnik kolektivnog, zadružnog imanja. U tom pogledu zadruga se javljala kao jedna relativno autonomna privredna jedinica, osobito u doba prirodne privrede, već i po tome što je podmirivala sve potrebe svojih članova, od hrane do odjeće i obuće.

Privredna i ekonomska moć zadruga je bila relativna. Najsiromašnije su zadruga imale i po nekoliko rala oranica (jedno ralo iznosi 1 820 m²), imale su 6—20 brava, 1—2 goveda, imale su po kosu livade (dva i po rala), te nešto šume (oko 2—3 hektara). Bogatije zadruga su imale i do dvadesetpet rala oranice i otprilike toliko livade, oko 200 do 300 brava, 20—30 goveda, 1—3 para konja, te kompleks šume. Naravno, sve je to bilo relativno — kako u kom kraju, odnosno plemenu.

U crnogorskoj kućnoj zadrugi vladao je princip jednakosti članova zadruga u pogledu zajedničkog posjeda, obrade imanja, načina vođenja poslova oko zadružnog imanja, nasljedstva i sl. Međutim, ovaj se princip, u suštini odnosio na muške članove — zadrugare, s obzirom da su pripadali totalitetu zadruga. Za njih je zadruga bila u neku ruku idol socijalnosti i društveno-ekonomskog subjektiviteta.

Domaćin zadruga (pater familias) bi po pravilu trebao da bude oženjeni muškarac, zrelijih godina, razborita i bistra uma, organizator u vođenju domaćinstva, ali i čovjek jak ugledom među svojim bratstvenicima. Ono što je domaćin zadruga u Crnoj Gori (i u Hercegovini), u Malesiji je »zot špijet«, što znači »gazda kuće«, »domaćin kuće«.

Domaćin zadruga je upravljao svim glavnim poslovima, mada je i tu nalazio mjeru. Međutim on nije bio toliko moćan kao nekada otac rimske ili germanske porodice, sa apsolutnim pravom raspolaganja imanjem i nepokret-

¹² Čubrilović, V.: »Plemenska i seoska samouprava«, *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Beograd, 1960, str. 730.

¹³ Rovinski, P.: *Crnogorija u prošlom i nastajanjem*, I dio, Sanktpeterburg, 1897, str. 190 i 195.

¹⁴ Erdeljanović, J.: »Kući, pleme u Crnoj Gori«, *SEZ*, 8, Beograd, str. 190 i 195; »Bratonožići, pleme u crnogorskim brdima«, *Etnografski zbornik*, VI, str. 515, 516; Jovičević, A.: »Plavsko-gusinjska oblast, Polimlje, Velika i Sekular«, *Naselja srpskih zemalja*, X, Beograd, 1921, str. 437; Mrkonjić, P.: *Srednje Polimlje i Potorje*, str. 271.

¹⁵ Bulajić, Z.: *Agrarni odnosi u Crnoj Gori*, Titograd, 1959, str. 24.

nostima, i svim drugim što je bilo u vezi s tim. Naime, domaćin zadruge je imao ograničene funkcije: raspolagao je zadružnom imovinom, ali samo u sporazumu sa kućnim (zadružnim) savjetom, rukovodio je poslovima, izdavao naređenja, ali samo poslije odobrenja od strane kućnog (zadružnog) savjeta. Zapravo, o svim važnijim, poslovima koji su se ticali zadruge kao cjeline rješavao je domaćin zadruge u saglasnosti sa zadružnim savjetom. Starješina zadruge je vršio i obavljao vjerske obrede u krugu i kultu porodice (zadruge), opominjao djecu i sve žene (izuzevši majku) kada se radilo o prekršajima i neposlušnostima. Ukoliko bi se pokazao nesposobnim u organizacionom i funkcionalnom smislu, ali i u ljudskom i čojstvenom, smjenjivalo bi ga se, a voljom zadrugara bi bio biran sposobniji i ugledniji domaćin zadruge.

Domaćin zadruge nije mogla da bude žena, jer je — prema patrijahalnim principima i mentalitetu ljudi — bilo nedopustivo da žena komanduje muškima.

Po prirodi svojoj žene su bile »biološko središte zadruge, oko koga su se okupljale i formirale, ipak tijesno povezane — inokosne porodice«. ¹⁶ Pa ipak žene nijesu bile oslonac zadruge, s obzirom da se zadruga kao patrijarhalna institucija održavala na paternističkom principu — prvenstvu muških. U odnosu na žene, muškarci su bili u svemu privilegovaniji i vrijedniji pol. I najmlađi je muškarac u zadruzi imao veća prava od najstarije i najzaslužnije žene.

Žene — zadrugari su obično radile lakši posao, tzv. »ženski posao«: spremale i čistile odijelo i obuću, održavale red i čistoću u kući i dvorištu, spremale i gotovile jelo, prele, vezle, vlačale, tkale, čuvale stoku, muzle, pravile mliječne prerađevine, žnjele, kopale, prikupljale plodove sa imanja. Ni jedan važniji posao preko koga je zadruga dolazila u kontakt sa spoljnim svijetom, nije spadao u djelokrug jedne žene. Od žena — zadrugara su traženi oni poslovi u kojima su egzistencijalne radne vrline — rad, red, radinost, sloga, dobijale opšte priznanje, ali i obratno — kuđenje i osudu.

Žene — zadrugarke su imale niz obaveza i dužnosti prema muškim licima, npr. da se pridržavaju »patrijarhalnih etikecija« — u smislu poslušnosti i pokornosti. Međutim, u ženinim dužnostima i obavezama prema muškarcu u suštini se nije pokazivala nekakva dijalektika između sluge i gospodara, s obzirom da su muškarci i žene stvarali sopstveni život i sopstvenu slobodu.

Domaćica zadruge (mater familias) obično je bila žena *domaćina zadruge*, ili, neka druga postarija žena, ili udovica. Po pravilu, neudata žena, kao ni raspuštenica, nije mogla da bude mater familias, osim u slučajevima kada nije bilo udatih. Ono što je domaćica zadruge u Crnoj Gori (i u Hercegovini), to je u Malesiji »zoja špija«, tj. »gazdarica kuće«, »gazdarica«, »domaćica«.

Domaćica zadruge je upravljala unutrašnjim poslovima i pitanjima kuće, odnosno zadruge. Svojim je zadrugarima naređivala što bi i kako bi trebalo da rade i posluju. Nadalje, ona je bila obavezna da spravlja »brašnjenike«; oženjene muškarce, članove zadruge, morala je da ljubi u ruku prilikom odlaska ili povratka kući, a neoženjene muškarce, koji su »pod oružjem«, da pozdravi i dočeka, itd, itd.

Dakako da ovo nijesu bili jedini značajni momenti u dužnostima žena — zadrugara i mater familiasa. Sa jednog »višeg« stanovišta ovakvi se radovi, dužnosti i obaveze mogu odobravati ili kritikovati. Međutim, bilo kakav stav

¹⁶ Vukosavljević, S.: *Pisma sa sela*, Beograd, 1962, str. 161.

bio — afirmativan ili negativan, on još uvijek ne bi mogao da označi njihov stvarni karakter, tim više što su u pitanju ljudske vrline, specifični oblici ljudskog bića — tako reći sfere ljudskog patrijarhalnog bića.

(2) *Inokosna kuća* se skoro ne razlikuje od zadruga. U mnogim bitnim pitanjima inokosna kuća postupa kao i zadržna, npr. u pitanju nasljeđa, prava i dužnosti, funkcije domaćina i domaćice i dr. Porastom broja muških članova i njihovom ženidbom, inokosna kuća može postati zadruga, ali isto tako i zadruga u svako doba može postati inokosna kuća rađanjem ženske djece i njihovom udajom, odnosno odlaskom iz zadruge.

Inokosna kuća je najmanja krvna zajednica. Kuću čine: muž, žena i njihova maloljetna djeca. Zbog malo čeljadi i veličine imanja, inokosna se kuća u pojedinim krajevima različito nazivala: »inokoština«, »mala kuća«, »samština«. Ukoliko je inokosna kuća bila bez muškog podmlatka (»sreće«), još se nazivala: »prazna kuća«, »pustoš«, »pustinja«, »pusta pećina«, »istražna kuća«, »iskopana kuća«, »svratna kuća« i sl. Ono što je u Crnoj Gori inokosna kuća, u Malesiji je »pak rob«, što će reći »malo čeljadi«, »malo djece«.

Slično zadržnoj kući, i ovdje je porodični život bio zasnovan na ustaljenim običajima i navikama. Kuća je čuvala i održavala tradiciju, šttila i branila imovinu, ne samo vlastitu već i bratstveničku, odnosno plemensku; živjela je i inspirisala se u krugu porodice i tradicije bratstva, u kultu čojstva i junaštva, kulta prema muškom polu uopšte.

Domaćin kuće je upravljao glavnim poslovima, raspolagao imovinom, izdavao naređenja, kažnjavao ženu i djecu za razne neposlušnosti. U slučaju »iskopanja«, raspored imovine (nekretnine — zemlja i kuća) je u slučaju smrti materijalizovan od strane blizike (najbližih krvnih srodnika), a ne domaćinovom posljednjom voljom. Inokosnik, domaćin kuće nije mogao da bude poput oca rimske ili germanske porodice, sa neograničenim pravom raspolaganja imanjem, i sve što je u vezi s tim, a još ponajmanje sa pravom života i smrti (»ius vitae ac necis«).

Domaćica kuće upravljala je unutrašnjim pitanjima kuće, odnosno obavljala sav »ženski posao«. Domaćica kuće je nosila i glavni teret oko podizanja i vaspitanja djece, vodeći računa o prvenstvu sinova nad kćerima, vaspitavajući ih u duhu čojstva i viteštva. Podčinjavajući se sudbini majke i supruge, ona se istovremeno borila i za sopstveni položaj. I ovdje su muškarci i žene stvarali svoju sudbinu, svoju patrijarhalnu sadašnjost na osnovi nečega što je bilo i prirodno i moralno.

Običajno pravo je skoro do u sitnice regulisalo odnose u inokosnoj kući (potpuno isto kao u zadržnoj): položaj domaćina i njegova prava, dužnosti i obaveze, položaj i mjesto djece, njihova prava i dužnosti, položaj domaćice, njezina prava i dužnosti prema mužu, djeci i kući; imovinske odnose, posjed kuće, posebna dobra i vrijednosti; odnos prema bliziki i domaćinovom bratstvu, itd.

SMISAO »PRENOŠENJA« PATRIJARHALNIH PORODIČNIH OBLIKA I SADRŽAJA

Patrijarhalni sistem je težio da se konzervirše kao totalitet društvenih i porodičnih odnosa, oblika i sadržaja. U tom smislu, putem dosadašnje analize patrijarhalnih porodičnih oblika i sadržaja primijetili smo slijedeće: *prvo*,

u težnji za totalitetom patrijarhalnih porodičnih odnosa i situacija sadržana je sama konzervacija; *drugo*, patrijarhalna porodična stvarnost je implicirala takve mogućnosti koje su se objektivno vezivale za različita vremena, za fidencijalni porodični sadržaj koga je pružala i nudila ova naša rođena, crnogorska sredina. Prema tome, ako želimo da ukažemo na njegove granice, moramo poći od onoga stadijuma društva i porodice koji je, u suprotnosti prema starome, počeo da pruža nešto novo. Činjenica je, međutim, da je takvu granicu ipak moguće odrediti s obzirom da ona označava drugačija svojstva i drugačije oblike od klasično patrijarhalnih; ona označava dolaženje novoga, iako u jednom kontinuiranom procesu društvenih i porodičnih oblika i sadržaja života. Sada nam, *in toto genere*, preostaje samo da vidimo kako su se ovi patrijarhalni porodični oblici i sadržaji slagali ili suprostavljali sa docnijim. Naime, treba da odredimo, prvo, kojim su se putovima i kanalima ti oblici »prenosili«, i, drugo, da pokažemo kako su savremeni porodični oblici i sadržaji nicali ili mogli da niču u kontraverznim treptajima jednoga — uvijek dovoljno patrijarhalnog društvenog bića u razvoju.

Crnogorska porodica je doživljavala niz transformacija od klasično patrijarhalnih oblika, kada je porodica bila najvažnija podloga šire krvne zajednice — bratstva (koja je obuhvatala ne samo roditelje i djecu nego i niz bližnjih i daljih srodnika), do savremenih oblika ispoljavanja. Kako je poznato, ranije se stupanjem u brak i nije zasnivala porodica, *jer je ona već suštinski postojala*, dok joj je danas to osnovni razlog postojanja.

Dok su se u crnogorskoj patrijarhalnoj porodici sredstva i dobra zajednički trošila (uz vrednovanje principa prirodne podjele rada i poslova u kući i domaćinstvu), danas imamo nov način stvaranja, pa i trošenja materijalnih dobara. Dakako, postoje i mnogobrojne druge »linije pariteta« između patrijarhalne i savremene crnogorske porodice u pogledu moralne, socijalne i društvene dimenzije odnosa. Već su se ranije, u klasičnom patrijarhalnom periodu, bračni i porodični odnosi manifestovali u patrijarhalnoj očinskoj vlasti, u patrijarhalnoj porodičnoj i bračnoj solidarnosti (mada je takva solidarnost manje počivala na emotivnim vezama i uzajamnoj ljubavi supružnika, kudikamo više na osjećajima solidarizma prema široj krvnoj zajednici tj. bratstvu kome je pojedinac rodstveno pripadao), u vjernosti žene mužu, u nejednakom nasljeđivanju muških i ženskih članova, u vaspitavanju i obrazovanju djece, u nipodaštavanju i diskriminaciji ženskog poroda od strane roditelja, itd. itd.; danas su se ti odnosi reducirali na relativno uzak spektar, pogotovo u urbanim sredinama i zajednicama. Naime, patrijarhalni sadržaj — koji je nekada značio totalitet porodičnih (i bračnih) odnosa u jednom drugom istorijskom periodu — danas najviše stoji u znaku suprotnosti, a ponekad objektivno ne može dospjeti ni u kakvu suprotnost, s obzirom da se prema novim sadržajima ne može relativisati.

1. Ostaci oblika crnogorske patrijarhalne porodice pokazuju jednu osobitost na koju bi trebalo skrenuti pažnju, tim prije što se oni pokazuju kao patrijarhalni porodični »prođužeci«, kao stalno prisutno naslijeđe u porodičnom (i bračnom) životu.

U crnogorskom selu i danas ima ostataka oblika crnogorske klasične patrijarhalne porodice. Njen osnovni izraz je *zadruga*, *zadružna kuća* ili *poro-*

dična zadruga. Kako je naglašeno, ova porodična zajednica (»velika porodica«, »familija«) veoma je dugo živjela u Crnoj Gori, više u selu negoli u gradu.¹⁷ Kada je, međutim, robnonovčana privreda prodrla u gradove, ona je skoro praktično iščezla, ali ne i u ruralnim sredinama i zajednicama. O ovoj instituciji je čak i naše poslijeratno pravo, priznavajući porodičnu zadrugu kao realnost, dalo svoje konkretne odredbe i određenja. Tako je npr. *Zakon o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine* (od 27. VI 1953. godine) predviđao neke olakšice za porodične zadruge (član 4); *Zakon o nasljeđivanju* (od 25. IV 1955. godine) je takođe predviđao da se ostavština člana porodične zadruge nasljeđuje po opštim pravima o nasljeđivanju (član 154), a ne prema nekom drugom pravu, tj. plemenskom običajnom pravu; *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* (od 23. VIII 1955. godine) je predviđao čak i to da se porodičnim zadrugama poveća površina zemlje (član 5, tačka 2). Međutim, ovo naše saznanje o zadrugi, odnosno o njenim ostacima, spušta se danas do saznanja samo o nebitnim pojavama, iako se kao takvu, ili kao slučajnost, ne bi trebalo u potpunosti izgubiti iz kruga interesovanja.

U stvari, *današnja inokosna ili individualna seoska porodica predstavlja nekakav »produženi« oblik nekadašnje »klasične« crnogorske patrijarhalne porodice*. Dakako, njezina se suština sastoji koliko u raskidanju sa patrijarhalnim oblicima i sadržajima, toliko i u istorijskoj povezanosti sa njima; na osnovi toga ona ostaje kao kakva živa objektivnost porodičnog života, naročito u pogledu manifestacije patrijarhalno-paternističkih odnosa i situacija među članovima porodice. Još i danas kandidati za ženidbu ili udadbu ne učestvuju, ili veoma malo učestvuju u odlučivanju o svom budućem bračnom partneru; umjesto njih to ponajviše čine roditelji. Žena se još uvijek ponegdje traži kao »radna snaga«, kao »ekonomska jedinica«, kao »reprodukciona jedinica« za proizvodnju djece, naročito sinova (»sreće«). Naravno, ovakvi patrijarhalni sadržaji i elementi odnosa i situacija među članovima porodice nijesu u potpunosti izgubili svoj smisao ni u gradskim sredinama i zajednicama, mada se (što je samo po sebi razumljivo) jače potiskuju nego u selu, osobito u onim najzabačenijim planinskim krajevima koji su, tako reći, još uvijek na ivici civilizacije.

To znači da je i današnja crnogorska *seoska porodica* jednim svojim dobrim dijelom patrijarhalnog karaktera. Ovdje se žena naprosto fizički vezuje za muževljevu kuću, za domaćinstvo, za muževljevu bliziku (za bliže i dalje krvne rođake), za način mišljenja, shvatanja i mentaliteta muževljevih srodnika. Problem *kohabitacije* je ovdje riješen na tradicionalan (patrijarhalni) način, i to ne samo iz ekonomskih razloga već i tradicije, naslijeđene iz generacije u generaciju, konzervirajući i održavajući kontinuitet porodičnog patrimonijuma. Tu je i pojava *domazetstva*, odnosno matrilokalnog braka, kada kćerka ostaje u roditeljskom domu i — pored žive braće — dovodi supruga (osim u slučajevima iskopanja). U tom smislu, u okviru seoske porodice i njezine još uvijek patrijarhalne porodične strukture i organizacije, seljanka je — iako u daleko manjem stepenu i intezitetu nego u ranijem crnogorskom patrijarhalnom sistemu — naprosto *prinudjena* da podrđuje svoju vlastitost supremaciji i dominaciji muškaraca. Naravno, u

¹⁷ Činjenica je, međutim, da se zadruga duže zadržala u područjima u kojima je naturalna privreda bila osnovica života, dok je u čisto planinskom kraju potpuno izumrla, s obzirom da su nedostajali bitni elementi: ratarska privreda, zemlja, stoka i sl.

emancipovanijim seoskim sredinama i zajednicama žena je manje prinuđena da to čini, zahvaljujući unapređenju seoskog načina života i mišljenja, nivou kulture, pismenosti i obrazovanju, pravnoj i faktičkoj evoluciji svijesti naroda, izraženijoj egalizaciji između polova, itd.

U današnjoj seoskoj porodici održavaju se mnogobrojne veze među njenim članovima u smislu reprodukcije potomstva, podizanja, njegovanja i vaspitanja djece, čuvanje članova od raznih »uroka« i sl., a što je na izvješan način čini socijalnom organizacijom, sličnoj onoj iz klasičnog patrijarhalnog sistema u kojoj je, kao što je poznato pojedinac održavao mnogobrojne životne veze i odnose. Takva se karakteristika ne može odnositi na savremenu gradsku porodicu, jer je u njoj pojedinac sa ostalim članovima povezan sa jednom ili samo nekoliko veza.

Shvatanje odnosa između polova ostalo je još uvijek dovoljno patrijarhalno u savremenoj crnogorskoj seoskoj porodici, naročito u pogledu ukazivanja relativno visokog ranga muškarca, u manifestaciji »patrijarhalnih etiketija« od strane žene. Da je patrijarhalna dimenzija još uvijek prisutna i da se (u patrijarhalnom značenju) porodica i brak uzimaju za *credo*, pokazuje i osuda svega onoga što je konstituisano izvan dobrih običaja, pa čak i tada kada su evidentne činjenice da su bračni i porodični odnosi, uprkos svojoj pravno-formalnoj nekonstituisanosti, naprosto društveni, životni odnosi (npr. vanbračna zajednica).

U seoskim porodicama nema ni danas dovoljno mjesta za intimnije kontakte između supružnika (shvaćeno u savremenom značenju), s obzirom na važnije patrijarhalnog mentaliteta i s obzirom na patrijarhalnu strukturu svijesti ljudi. Žena je još u velikoj mjeri distancirana od svoga muža, u smislu iskazivanja znakova poštovanja, ali i znakova poslušnosti i pokornosti. Elementa dominacije i demonstracije visokog ranga muža prema ženi ima i danas, uprkos tome što je savremena bračna i porodična stvarnost u velikoj mjeri reducirala patrijarhalnu bazu i patrijarhalne izvore. Naravno, u kulturnijim sredinama i zajednicama ovakvi patrijarhalizmi su ponajviše na margini događaja, dok tamo gdje se patrijarhalna bračna i porodična struktura i organizacija dovoljno konzervirala, ima relativno dosta slučajeva koji ukazuju na muževljevo apsolutizam i faktičku supremaciju u porodičnoj i bračnoj stvarnosti (autoritet od muža, kazivanje žene po mužu a ne po ocu, izgovaranje muževljeva imena sa nekom vrstom stida i slično). Svakako da ovi slučajevi nijesu ozbiljni argumenti koji bi ukazivali na dalju perspektivu patrijarhalnih bračnih i porodičnih odnosa i situacija s obzirom na implikacije društvenog razvoja. Pojedinačne slučajeve (case studies) treba proučavati samo ako sadrže izvjesnu posebnost, odnosno opštenost. Takođe se može naglasiti da je patrijarhalni sadržaj po egzistenciji, po suštini, sveden najviše na mentalitet žene, a manje na stvarnost da bi je mogao svako posjedovati. Uostalom nije teško primijetiti da se mentalitet žena nije u potpunosti prekinuo sa patrijarhalnim svijetom, iako je obuzet kretanjem koje ide naprijed — ka nekom novom duhu i mentalitetu.

Konzervacija nekih klasično patrijarhalnih sadržaja i elemenata u savremenoj crnogorskoj seoskoj porodici zakoniti je izraz datih, objektivnih, kulturnih, ekonomskih, pravnih, moralnih i običajnih uslova crnogorskog ruralnog društva, te svijesti ljudi, moralnog shvatanja i pogleda na svijet. Klasična patrijarhalna svijest (u negativnom značenju) i danas stvara i porađa, usporava i konzervira neke patrijarhalne porodične i bračne oblike i sadržaje.

strukture i organizacije, u smislu nestvaralačkog prevladavanja raznih »dis-funkcija« pojedinaca, njihovih odnosa i ponašanja, koji objektivno jesu ili koji mogu biti izvan patrijarhalnih duhovnih i moralnih struktura. Tamo gdje se ponaša »kako ne valja«, »kako ne bi trebalo«, »kako nije prirodno«, stupa u dejstvo porodična sankcija, koja ima zadatak da takozvane delinkvente vraća u »normalno« stanje. Sve ostalo što konzervira (uzeto u pozitivnom značenju) jest spoj ljudskoga sa ljudskim, s obzirom da se radi o organskom uklapanju patrijarhalnih porodičnih i bračnih vrijednosti u savremene tokove života.

2. Ni savremena crnogorska *gradska porodica* još nije dovoljno čvrsta i homogena zajednica najbližih krvnih srodnika, tim prije što nije strukturisana na jedan demokratski i human način. Ona je više izraz društvenih promjena i protivrječnosti razvitka sistema, a manje izraz društvenog stanja. Pa ipak, sadržinske i strukturalne transformacije crnogorske porodice daleko se manje uočavaju u seoskoj negoli u gradskoj porodici, s obzirom da naše ruralno društvo na sadašnjem stepenu svoga razvitka nije u mogućnosti da stvaralački prevazilazi mnogobrojne patrijarhalne ostatke, patrijarhalne sadržaje i elemente, mišljenja i mentalitete; tu je muškarac još uvijek u poziciji da odlučuje, negdje i neprikosnoveno jer je ekonomski nezavisniji a time, *de facto*, i slobodniji od žene; k tome mu privatna svojina daje i veća stvarna prava.

Promjene savremene crnogorske gradske porodice se jednim svojim dobrim dijelom vezuju za izmjenu tradicionalnih (patrijarhalnih) funkcija u savremene. Usljed transformacije ekonomske porodične funkcije, smanjenja njenog ekonomskog značaja, zakonito dolazi do redukcije tradicionalnih (patrijarhalnih) porodičnih funkcija, s obzirom da se mnoge funkcije koju su se odvijale u okviru patrijarhalne, odnosno autoritativne porodice, prenose na društvo i na druge specijalizovane institucije. Zahvaljujući ovom transferu tradicionalnih porodičnih funkcija porastao je i značaj psiho-emotivnih vrijednosti, odnosno emotivnih i racionalnih veza. Međutim, razvoj drugih porodičnih funkcija ne znači i dokaz da savremena crnogorska gradska porodica nema ili neće imati svoju ekonomsku funkciju. Sama činjenica da u velikom broju izraženosti supružnici svoju vlastitu životnu egzistenciju zasnivaju na radu, ubjedljivo govori o ekonomskoj funkciji savremene crnogorske gradske porodice. To takođe znači da savremena gradska porodica neće biti samo konzumna zajednica, jer se zapošljavanjem supružnika ostvaruje ili se može ostvariti jednakost i ravnopravnost bračnih drugova.

Dakako, za savremenu crnogorsku gradsku porodicu karakteristično je i mijenjanje reprodukcione ili biološke funkcije, s obzirom na tendenciju smanjivanja broja članova porodice. Nema sumnje da to s jedne strane dovodi do kvalitativno drugačijih odnosa među članovima porodice. Već ovakva uža porodica, nuklearna ili konjugalna, sa manje-više jednakim pravima, interesima i shvatanjima o materijalnim i duhovnim vrijednostima, svakako više odgovara uslovima života u urbanim sredinama i zajednicama. No s druge se strane može konstatovati da ovakva gradska porodica po sebi ima brojne nedostatke, koji dolaze ne samo pod uticajem »polja aktivnosti« negativnih tradicionalizama (patrijarhalizama), posebno u pogledu stavova roditelja prema kćerima (da se sa njima gasi i nestaje porodica, porodično ime i porodična solidarnost), već i kao činjenica mehaničkog prekidanja veza i odnosa sa pozitivnim tradicionalnim aksiološkim sadržajima i elementima (na prim-

jer u pogledu ljudskog i autoritativnog odnosa prema rođenoj djeci u pogledu osjećaja solidarnosti i kolektivnog življenja, poštovanja starijih lica na svakom mjestu, žrtvovanja za drugoga bez ikakve materijalne nadoknade, osjećaja odgovornosti i dužnosti i slično).

Mnogobrojni odnosi među članovima porodice, nastali kao rezultat procesa industrijalizacije i urbanizacije, dovode do gubitka porodične kohezije, do povećanog ili izrazitog egoizma i individualizma. Iz činjenice da roditelji ne posjeduju stvarni autoritet, u smislu prenošenja moralnih osjećanja i vrijednosti, logično slijedi i gubitak moralne funkcije. Samim tim savremena crnogorska gradska porodica veoma malo ostavlja patrijarhalnih određenja. Time što se (ako se tako može reći) ontološki suprotstavlja patrijarhalnoj porodici, ona se zapravo još najbolje može definisati u prisustvu svoje patrijarhalne antiteze.

Summary

THE MEANING OF THE PATRIARCHAL FAMILY CONTINUUM IN MONTENEGRO

The stable structure of the Montenegrin patriarchal family basically resulted from the existence of clans (*zajednica bratstva*). Family hierarchy was based on two essential criteria: sex and age. The structure of the Montenegrin patriarchal family was conditioned more by general (and special) interests than by individual ones. This was especially true if the clan character of the Montenegrin patriarchal society was strongly in evidence. The principles of the Montenegrin patriarchal family, both nuclear and joint, were in fact an expression of the clan, or tribal structure and organization. Even today, when we evaluate its importance, we cannot rid ourselves of the equality between family and collective (clan and tribal) interests.

The Montenegrin patriarchal family was born in special, very difficult and arduous conditions. It had its own life and social characteristics, a complex intertwining of clan or tribal relations and situations. When we determine its importance today, we must not forget its exceptionally great role in the struggle for freedom and liberty. This made the patriarchal family a factor without which complex historical processes in the past could not even be imagined, in the framework of either the clan, tribe or nation. This is natural, because the patriarchal family has grown directly out of home land of Montenegro.

Today the true patriarchal family is almost non-existent. However, thanks to »remnants of the patriarchal way,« which are especially found in the mentality of men and women, we can conclude that a patriarchal way of life still determines certain kinds of human behaviour, which gives the man precedence in both family and marital life.

There is no doubt that the development of social and economic relations have created basic pre-conditions for overcoming discriminatory relations between the sexes in the frame of marriage and the family. However, we still find many forms of male dominance, which give the modern Montenegrin family, especially the village family, patriarchal characteristics, nowhere of course in their »classical« form.

The emancipation of the woman from the influence of traditional (patriarchal) life values depends on all the conditions of life. If the development of society creates equal conditions for the man and the woman, then they will be brought into almost the same position. However, if there are no such conditions, then there is no emancipation of the woman, because of the lasting patriarchal prejudices concerning the woman, her position and role in society and in the family. Thus we can conclude that the emancipation of the woman from the influence of a patriarchal way of life is taking place very slowly.

ЗНАЧЕНИЕ ПАТРИАРХАЛЬНОГО СЕМЕЙНОГО КОНТИНУУМА В ЧЕРНОГОРИИ

Стабильная структура черногорского патриархального семейства в действительности происходила из существования родового объединения братства. Семейная иерархия формировалась на основании двух существенных критериев: пола и старости. Структура черногорского патриархального семейства обуславливалась больше общими чем отдельными интересами и в большей мере поскольку у черногорского патриархального общества был более выразительный родственно-братственный характер. Принципы черногорского патриархального семейства одиночного а также и кооперативного, в самом деле были отражение братственной т. е. племенной структуры и организации. Даже и ныне, когда оценивается его значение, нельзя уступить впечатлению равенства его собственных и коллективных (братственно-племенных) интересов.

Настало в специфических условиях, очень трудных и мучительных, черногорское патриархальное семейство имело свою собственную жизнь и окраску, сложное положение в братственных и племенных отношениях и положениях. В связи с этим, нельзя не учесть ныне, когда определяется его значение, весьма важную его роль в свободомыслящей и освободительной борьбе которая дала патриархальному семейству такую стоимость без которой нельзя представить сложные исторические процессы в прошлом в рамках братства, племени и народа. Именно потому что патриархальное семейство было в тесной связи с родной черногорской землей.

В настоящее время патриархальное семейство является почти что незаметно как целое в смысле возникновения его полных содержаний и форм. Между тем, благодаря «патриархальному остатку» который в первую очередь манифестируется в устроении лядей, и мужчин и женщин, патриархальные содержания остаются и дальше своего рода определителями из которых может происходить поведение мужчины в семейной и брачной жизни.

Несомненно, благодаря развитию общественно-экономических отношений, создались основные предварительные условия для творческого преодоления неравноправных отношений между полами в рамках брака и семейства. Но, все же и дальше встречаем целый ряд видов владения мужчиной, которые современному черногорскому семейству, особенно сельскому, дают все еще патриархальные характерные черты, но ни в одном случае в своем «классическом» виде.

Проблема эмансипации женщин от влияния традиционных (патриархальных) содержаний зависит от всей жизненной обстановки. Поскольку, в стадии общественного развития будут созданы одинаковые условия в отношениях мужчин и женщин, в том случае они очутились бы на почти равных положениях. Между тем, в случае отсутствия таких условий отсутствует и эмансипация женщин в отношении дальнейшего существования и важности патриархальных предрасудков касательно женщины, ее роли и положения в обществе и семье. Поэтому можно констатировать что процесс эмансипации женщин от влияния патриархальных содержаний развивается очень медленным темпом.